

مدرسه عالی فقه و معارف اسلامی

«ترجمه کتاب «الانوار الالامعة فی شرح الزيارة الجامعة»

مرحوم آیت الله شبر به زبان ترکی آذری»

برای دریافت درجه کارشناسی ارشد

در رشته فقه و معارف اسلامی

نگارش؛ عمران رجب اف

استاد راهنما؛ حجة الاسلام و المسلمین جابر اکبرزاده

استاد مشاور؛ رضا حبیبی

بهمن ۱۳۸۴

کتابخانه جامع مرکز جهانی علوم اسلامی
شماره ثبت: ۷۳۳
تاریخ ثبت:

□ مسئولیت مطالب مندرج در این پایان نامه ، به عهده نویسنده می باشد.

□ هرگونه استفاده از این پایان نامه با ذکر منبع ، بلاشکال است و نشر آن

در داخل کشور منوط به اخذ مجوز از مرکز جهانی علوم اسلامی است.

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

این تلاش ناقابل به پیشگاه اولین مظلوم عالم، خلیفه بلا
 فصل و جانشین بر حق رسول خاتم صلی الله علیه و آله و
 سلم، امیر المؤمنین علی ابن ابی طالب علیه السلام و همسر
 مظلومه اش ام الایمه دخت پیامبر حضرت فاطمه زهرا
 سلام الله علیها اهداء می شود، امید که قبول افند.

تقدیر و تشکر

منمیشکر المخلوق لمیشکر الخالق.

شایسته است که به مقتضای ادب اسلامی، و ارزشهای وجدانی و انسانی از تمام کسانی که ما را در تدوین این رساله کمک کردند، به خصوص استاد راهنما برادر ارجمند، حجت الاسلام و المسلمین جابر اکبرزاده که در این مسیر نهایت سعی و تلاش خود را مبذول داشتند، و با راهنماییهای عالمانه و بی دریغ خود، این حقیر را در تدوین پایان نامه یاری فرمودند، و استاد مشاور جناب مستطاب آقای رضا حبیبی که ایشان نیز در این راستا با ارایه مشورت ما را در تدوین این رساله یاری فرمودند، و سایر کسانی که هم در حروفچینی و غلط گیری متن، به ما کمک کردند، تشکر و قدر دانی به عمل می آید.

۱- زیارت جامعه کبیره، یکی از برترین زیارات است که با فقرات بلندش به اوج وجود ائمه اطهار علیهم السلام و بلندی هستی آنان نظر دارد و زمینه معرفت برتر و عرفان کاملتر را فراهم می‌سازد. معارف فراوان، عمیق و گسترده‌ای در این زیارت هفته است که بیان‌کننده مقام حقیقی آن ذوات مقدس و روشن‌کننده تاثیر و کارآمدی آنان در همه عوالم وجود است. اگر آدمی به نقش و اثربخشی آن ذوات مقدس پی ببرد و بداند که داروی هر درد و شفای هر مرضی در تویی آنان هفته است، و با معرفت به سوی زیارت آنان بشتابد، نه تنها خیر آخرت و سرای باقی را تامین می‌کند، بلکه خیر دنیا و عالم فانی را نیز تضمین کرده، به زندگی معنا و به حیات کامل می‌بخشد.

۲- زیارت جامعه، منشور بلند امامت و هدایت است که سیل گونه از کوهسار وجود هادی امت، حضرت علی بن محمد النقی علیه السلام سرازیر شده است. این منشور بلند، هر چند که در لباس شرح فضایل و کمالات انسان‌های کامل و خلفای برجسته الهی، یعنی ائمه اطهار علیهم السلام بیان شده است، لکن معارف عمیق توحیدی-ولایی مانند سیلی بنیان‌کن، اساس شرک و دوگانه پرستی و بنیاد بیگانه‌گرایی را بر می‌کند. و تشنه کامان حقیقت و معرفت ناب نبوی و ولوی را سیراب می‌کند.

متن زیارت جامعه کبیره به گونه‌ای است که هر منصفی صدور این معارف بلند را غیر از معصوم محال عادی می‌داند. افزون بر آن که خطوط کلی آن را با خطوط کلی معارف قرآن کریم هماهنگ می‌بیند و این چیزی است که ما را از بحث سندی آن بی‌نیاز می‌کند.

۳- وزان زیارت جامعه کبیره، وزان دعای جوشن کبیر است، یعنی همان گونه که در دعای جوشن کبیر، اسماء و صفات فراوانی از خدا ذکر شده و خدا با هزار جلوه در این دعا برون آمده تا دعا کننده او را با هزار دید تماشا کند، معرفتش بر او بیشتر شود و خدا را بدان صفات متصف گرداند، امام هادی علیه السلام نیز در این زیارت، ائمه اطهار علیهم السلام را جلوه‌های گوناگون معرفی کرده تا زائر، ائمه را از دیدهای مختلف تماشا کند و سپس آنان را الگو و اسوه خویش قرار دهد و با تاسی به آنها، به تعالی و تکامل خود همت گمارد.

زیارت جامعه سفره‌ای است که مهمانان آن با انواع گوناگون غذاهای امام شناسی مورد تکریم قرار می‌گیرد. این زیارت در مقام خلافت الهی و امامت، جای خالی باقی نمی‌گذارد تا دیگران آن را پر کنند. پس باید دست از دیگران کوتاه کرد و دیده امید به خانه اهل بیت علیهم السلام دوخت. چنانکه دیگران نیز باید چنگال طمع از چنگ اندازی به خلافت کوتاه کنند، زیرا با بودن افضل، نوبت به مفضول نمی‌رسد و با وجود معصوم بحالی برای غیر معصوم نخواهد بود.

۴- زایر با بیان مراتب از عبودیت و بندگی ائمه اطهار علیهم السلام در برابر خداوند سبحان و ذکر نعمتهای ویژه الهی به آنان و رسیدن آنان به مقام های انسانی و آیت کامل الهی بودنشان اشاره و اقرار می کند که آن پیشوایان نور، محور حق شده اند، به گونه ای که حق از غیر آنان نشأت نمی گیرد. بدین جهت هر کس به سخن آنان گوش دهد، به سخن خدا گوش داده است و هر کس از کلام آنان بگذرد، از گوش دادن به سخن خدا گرفته است. آن که در صراطشان گام زند، در صراط مستقیم الهی گام برداشته است.

بعد از اقرار کلی نبوت به مراحل توبی و تبری می رسد. نخست اظهار می کند که در مقام نظر و اعتقاد به شما و آنچه که شما ایمان آورده اید، مؤمن هستم. چنانکه به دشمنان و آنچه که شما کفر ورزیدید، کافرم. و نیز اظهار می کند که ایمانش تقلیدی و کور کورانه نیست، زیرا از روی بصیرت و شناختی است که به خاندان عصمت و طهارت علیهم السلام و دشمنانشان دارد.

در مرحله تصمیم گیری و عمل اظهار می کند: افزون به همراهی در اعتقاد، در میدان عمل نیز با شما و دوستانتان هستم و همواره دشمنانتان را مبعوض می دارم.

در مرحله بعد که در واقع اعلام غایت مقاومت و پایداری در اعلام توبی و تبری است، اظهار می کند که خداوند به وسیله ائمه اطهار علیهم السلام دین خود را زنده می کند. دین سخن خدا است که به صورت وحی القا شده است. چون خدای سبحان زنده جاوید است، کلام او نیز زنده و جاوید است. این انسانها و جوامع انسانی هستند که گاهی بر اثر ارتباط با وحی زنده می شوند و گاهی بر اثر قطع رابطه با آن، می میرند.

سراسر زیارت جامعه کبیره مملو از ذکر کمالات و فضایل ائمه علیهم السلام است و زایر با نهایت احترام و ادب در آستانشان اظهار ارادت، اخلاص، خضوع و خشوع می کند.

آنچه که در بیان بلند هادی امت علیه السلام آمده، هدایت است به بخش از کمالات آن انوار پاک است و گر نه فضایل آن ذوات مقدس بیش از اینها است. از این جهت زایر در پایان به اظهار عجز رو می آورد و در یک جمله می گوید: سروران من! شما بیش از آن چه من شماره کردم، هستید، لیکن من بیش از این نمی دانم و نمی توانم. پایان زیارت من پایان من است و گر نه شما را پایانی نیست:

"موالی لا احصي ثنائكم ولا ابلغ من الملاح كهكم من الوصف قدسكم..."

Mündəricat

Mündəricat.....	1
Müqəddimə.....	1
Müəllifin tərcümeyi-halı	7
Təvəllüdü və tə'lim-tərbiyəsi	7
Elmi məqamı	7
Əsərləri.....	8
Vəfatı	9
Müəllifin müqəddiməsi.....	10
Ön söz.....	12
Ziyarət etməyin ədəb qaydaları.....	13
Camieyi-Kəbirə ziyarətnaməsi.....	16
Camieyi-Kəbirə ziyarətnaməsinin tərcüməsi.....	20
CAMİEYİ-KƏBİRƏ ZİYARƏTNAMƏSİNİN ŞƏRHİ.....	26
BİRİNCİ FƏSİL.....	27
İKİNCİ FƏSİL.....	55
ÜÇÜNCÜ FƏSİL.....	67
DÖRDÜNCÜ FƏSİL.....	80
BƏŞİNCİ FƏSİL.....	87
ALTINCI FƏSİL.....	104
نتیجہ.....	204
İstifadə olunan ədəbiyyat.....	207

**CAMİEYİ-KƏBİRƏ
ZİYARƏTNAMƏSİNİN ŞƏRHI**

Seyyid Abdullah Şübbər

Müqəddimə

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

وَالْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ وَالصَّلَاةُ وَالسَّلَامُ عَلَى خَيْرِ خَلْقِهِ وَأَشْرَفِ بَرِيَّتِهِ مُحَمَّدٍ وَآلِهِ الطَّيِّبِينَ الطَّاهِرِينَ
الَّذِينَ أَذْهَبَ اللَّهُ عَنْهُمْ الرِّجْسَ وَطَهَّرَهُمْ تَطْهِيراً وَاللَّعْنُ الدَّائِمُ عَلَى أَعْدَائِهِمْ أَجْمَعِينَ مِنَ الْأَوَّلِينَ وَالْآخِرِينَ إِلَى
يَوْمِ الدِّينِ

Varlıq aləminin və bütün mövcudatın mehvəri insandır. Bir qədər diqqət və təfəkkür etsək, bizim üçün aydın olar ki, Allah-taala insanı yaradaraq onun bütün mə'nəvi və maddi ehtiyaclarını tə'min etmişdir. İnsan özünün qısa həyatında xaliqlə rabitə yaradıb, onun həkimanə əmrlərinə itaət etməklə həqiqi şəxsiyyətini ələ gətirməlidir. Bəşərin yaranışında nəzərdə tutulan ən uca məqam isə Allaha layiqli bəndəlik edib ilahi mə'rifətə çatmaqdır. Belə ki, hər bir insan bu məqama yetişməklə Allahın yer üzündə xəlifəsi olaraq varlıq aləmində bütün mövcudatın mehvərinə çevrilir. Məhz bu cəhətdən deyilir ki, «məxluqatın hamısı insan həyatının kamilliyi naminə xəlq olunubdur.»

Allah-taala bu yüksək, lakin məşəqqətli məqama nail olmaq üçün müxtəlif vasitələri, insanın ixtiyarına vermişdir. Mə'lumdur ki, bu vasitələrdən agah olub onlarla əlaqə yaradan insan öz ali hədəflərinə çatmaq yolunda məşəqqət və çətinliklərə sinə gərəcək, müqavimət göstərib səbirli olacaqdır. Çünki belə bir insan agahlığı nəticəsində öz yüksək məram və istəklərinə yetişib məqsədinə çatacağını gözəl başa düşmüşdür. Beləliklə, insan ilahi vasitələrə sığınib, qadir olduğu istə'dadını əməli edərək yüksək mə'nəvi dərəcələrə nail olur.

Qur'ani-Məcid insanın Allaha qovuşması üçün bu vasitələrdən kömək diləməyinə əmr edərək buyurur:

" يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اتَّقُوا اللَّهَ وَابْتَغُوا إِلَيْهِ الْوَسِيلَةَ وَجَاهِدُوا فِي سَبِيلِهِ لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ "

«Ey iman gətirənlər! Allah qarşısında təqvalı olun! Ona yaxınlaşmaq üçün vəsilə axtarın. Allah yolunda cihad edin ki, bəlkə, nicat tapasınız!»¹

Digər tərəfdən, ilahi övliyaları sevmədən insanın mə'nəvi kamillik zirvəsinə yetişməsi mümkün deyildir. Çünki mə'sumlara olan eşq və məhəbbət, Allah məhəbbəti sayəsində olub Ona yaxınlaşmaq üçün ən gözəl vasitələrdən biri hesab edilir. Elə bu səbəbdən də müqəddəs Qur'an, həzrət Muhəmməd (səlləllahu ələyhi və alihi) və onun həqiqi canişinlərinə itaət etməyi Allah məhəbbətini ələ gətirmək üçün bir şərt qərar verərək buyurur:

" قُلْ إِنْ كُنْتُمْ تُحِبُّونَ اللَّهَ فَاتَّبِعُونِي يُحْبِبْكُمُ اللَّهُ "

¹ «Maidə» surəsi, ayə 35.

«(Ey Peyğəmbər,) de! Əgər Allahu sevirsinizsə, mənə itaat edin ki, Allah da sizi sevsin.»¹

Əhli-beyt əleyhimussalamın Allah dərğahında olan məqam və mənziləti təsəvvürəgəlməz həddə əzəmətlidir. Allah-taala həzrət Adəm əleyhissalama xitab edərək buyurur:

«Əhli-beyt məxluqatın ən gözəlidir. Onlara necə münasibət bəsləmək xatirinə bəndələrə savab və cəza verilir. Çətinliklərlə qarşılaşdığı hər bir zaman gərək Mənim dərğahımda onlara təvəssül edib onların vasitəsi və şəfaəti ilə öz hacətini istəyəsən. And içmişəm ki, hər kəs onları Mənim dərğahımda özünə şəfaətçi və hacətlərinin qəbul edilməsi üçün vasitə qərar versə, istəyini icabət və şəfaətini qəbul edəcəyəm.»²

Bu qısa açıqlamadan sonra mə'sumların ziyarətinə tə'kidlə tövsiyə edilməsinin sirri aydınlaşır. Çünki bu ziyarətlərin vasitəsilə Allah bəndələri, mə'sumları özlərinə ülgü və me'yar qərar verib ilahi hədəflərin son zirvəsinə çatırlar. Bu müqəddəs şəxsiyyətlər isə, ziyarətnamələrdə İslam dini maarifinin əsasını təşkil edən tövhid, risalət, mə'ad, imamət, vilayət, eləcə də tərbiyəvi və əxlaqi məsələləri bəyan etməklə, mö'minlərin pak əqidə və əxlaqi səciyyələri yiyələnməklə Allaha yaxın olmaq ləyaqətini əldə etmələrini istəmişlər.

«Camieyi-kəbirə» ziyarətnaməsi, ən gözəl və ali məzmunu şamil olmaqla yanaşı, mə'sumlardan nəql olunan ziyarətnamələrin sırasında məqam cəhətindən ən yüksəyi, əhəmiyyət cəhətindən isə ən mühümü sayılır. Kəlmələrinin fəşahəti və mə'nasının bəlağəti sübut edir ki, bu ziyarət vəhy mənbəyindən qaynaqlanaraq dinin qoruqçularının dillər əzbəri olmuşdur.

Bu ziyarətnamənin sənədinin silsiləsi və mətni barəsində sonradan mə'lumat veriləcəkdir. Lakin burada ziyarətnamənin imam tərəfindən bəyan edilməsi səbəbini qeyd edirik:

Əhli-beytin möhtərəm dostlarından olan Musa ibni Abdullah Nəxə'i hidayət məktəbinin onuncu məş'əli, həzrət imam Əli ibni Muhəmməd Hadi əleyhissalamdan sual edir: «Mənə elə kəlmələr öyrədin ki, onunla mə'sumları ziyarət etmək mümkün olsun.» Həzrət onun bu istəyi müqabilində imamət məqamının tə'rifi və mə'rifətini ehtiva edən «Camieyi-kəbirə» ziyarətnaməsini ona öyrətməklə, sanki bütün Əhli-beyt dostlarına xatırladır ki, mə'sumları həqiqi mə'nada ziyarət etmək yalnız onların haqqını tanımaq və ilahi hədəflərə tərəf istiqamətlənməklə mümkün və müyəssər olar. Bu məsələ üzərində diqqətlə fikirləşdikdə, mə'sumları ziyarət etmək nəticəsində Allahın mö'minlərə ən yüksək savab və mükafat əta etməsinin mə'nası da düşünülüb dərk edilir.

Mö'təbər hədis kitablarında həzrət Peyğəmbəri-Əkrəm (səlləllahu əleyhi və alih)-dən nəql edilir ki, imam Əli əleyhissalama buyurur: «Ey Əli! Hər kəs mənə, səni və sənin övladlarını həyatımızda və ya vəfatımızdan sonra ziyarət edərsə,

¹ «Ali-İmran» surəsi, ayə 31.

² «Camieyi-kəbirə ziyarətnaməsinin şərh», səh-10.

Qiyamət gününün vəhşətləri və çətinliklərində ona zamin olub öz məqam və mərtəbədə yer verəcəyəm.»¹

Əhli-beyt, həzrət Peyğəmbər (səlləllahu əleyhi və alihi) , imam Əli, xanım Fatimeyi-Zəhra, imam Həsən, imam Hüseyin, imam Zeynəl-Abidin, imam Baqir, imam Sadiq, imam Museyi Kazim, imam Riza, imam Cavad, imam Hadi, imam Həsən Əskəri və imam Məhdi Sahibəz-Zaman əleyhimussalamdır. Bu on dörd məsum və ilahi şəxsiyyətlər varlıq aləmində Allah-taalanın ən çox sevib bəyəndiyi bəndələrdir. Onlar təqva və fəzilət zirvələrini fəth edərək elə bir elmi məqama sahib olmuşlar ki, heç kəs onlarla rəqabət aparmağa qadir deyildir. Allah onları hər növ səhv, xəta, günah, çaşqınlıq və inhirafdan uzaq və pak-pakizə saxlamışdır.

Belə bir yüksək məqamlı şəxsiyyətləri ziyarət edib onların tək-cə insanlara deyil, hətta mələklərə öyrətdikləri yüksək maarifdən faydalanmaq, insanı əlçatmaz ilahi mərifət və fəzilətlərə yiyələndirib Allahın sevimli bəndələri sırasında qərar vepir. Bu isə öz növbəsində bəşərin ən uca mənavi məqam və mərtəbəyə yetişməsi ilə nəticələnir.

Bu məqsədlə «Camieyi-kəbirə» ziyarətnaməsi möminlər üçün gözəl bir töhfədir. Hər bir kəs bu böyük nemətin qədrini bilib ondan lazımı qədər istifadə etməyə cəhd göstərməlidir. Dini əsasların son dərəcə əhəmiyyətli mövzularına şamil olmasını nəzərə alaraq, bu ali məzmunlu və dərin mənalı ziyarətnaməni bir çox tanınmış alimlər şərh etmişlər. O cümlədən, böyük şəxsiyyət və görkəmli alim, çoxlu dəyərli kitablar müəllifi mərhum Ayətullah Seyyid Abdullah Şübbərin bu qiymətli şərhinin adını qeyd etmək olar ki, «Əl-Ənvarul-lamie fi şərhiz-Ziyarətil-Camie» adı ilə və çox yüksək məzmununda təlif ediləndir.

Kitabın müəllifi dərin elm və fəzilət sahibi, həmçinin dini elmlərdə dəqiq məlumatlı olması səbəbinə bu ziyarətin dərin mənalılarını layiqincə şərh etmiş və oxucuların bu ziyarətnamədən tam faydalanmasına gözəl şərait və imkan yaratmışdır. Bu kitabın nə qədər mühüm əhəmiyyət kəsb etməsində bunu demək kifayətdir ki, hazırkı əsrdə bu ziyarətnaməni şərh edən böyük alimlərin hamısı ona müraciət edərək öz yazılarında onu təqdirəlayiq şəkildə qiymətləndirmiş, əzəmətlə yad etmişlər.

İndi isə qarşınızda olan bu ziyarətnamənin tərcüməsini oxumazdan qabaq diqqətinizi bir neçə məsələyə cəlb edirəm:

1. Haqq tərəfdarları və təfəkkür sahiblərinə tövsiyə olunur ki, kitabı mütaliə edərkən hər növ inad və yersiz təəssübü kənara qoyub yazılanları diqqət və düşüncə ilə təhqiq etdikdən sonra azad vicdan və düzgün məntiq ixtiyarında qoysunlar.

2. Bu ziyarətnamədə gələn etiqad məsələləri əslində hər bir həqiqi müsəlmanın əqidəsi olmalıdır. Əks halda, müsəlmanlar bu əqidəyə malik olmaq üçün səy edib çalışmalıdırlar.

¹ «Fürui-kafi», 1-ci cild, səh. 324: «Mən la yəhzuruhul-fəqih», 2-ci cild, «Məzar» kitabı, «Peyğəmbər və məsum imamlar əleyhimussalamın ziyarətinin savabı» fəslə, səh. 346, hədis-6; «Kamiluz-ziyarat», səh. 11: «Vəsailu-şia», 14-cü cild, «Məzar» kitabının 2-ci fəslə, hədis-16.

3. Ziyarətnamənin məzmunu Qur'an ayələri ilə tam mütabiqdir. Yə'ni bir növ Qur'an ayələrinin mə'sumların dili ilə təfsiri olaraq, e'tiqad təlimi üçün ən gözəl mənbədir.

4. Əhli-beyt əleyhimussalamın ziyarət və duaları insanın qəlbini cilalandıran, onu pak edən bir nurdur. Hətta ərəbcə yazıb oxumaq savadı olmayanlar belə, savab əldə etmək üçün bu duaların oxunduğu məscid və hüseyniyyələrin dua mərasimlərində iştirak edirlər. Sözsüz, bunun böyük faydası və təsəvvürə gəlməyən həddə savabı vardır. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, ziyarət və duaları cəm şəkildə oxumaq mö'minləri heç də onların mə'nalarında dərindən diqqət etməklə oxumaqdan ehtiyacsız etmir. Əziz Peyğəmbərimizi və onun pak Əhli-beytini (əleyhimussalam) tanımaq istəyən hər bir şəxsə tövsiyə edirik ki, bu ziyarətnaməni təkliddə və aramqlıqla, tərcümə və şərhinə diqqət yetirməklə oxumaqdan qafil olmasın. Eyni zamanda, ərəb dilində oxuya bilməyən möhtərəm oxuculara ziyarətnaməni oxumaq imkanı yaratmaq üçün onun transkripsiyası da təqdim olunubdur. Fikrimizcə, onu oxuyan hər bir mö'min böyük savaba nail olmaqdan əlavə, tərcümə və şərh üzərində diqqət və təfəkkür də edərsə, bəsirəti işıqlanıb haqqa hidayət ediləcəkdir.

5. Qur'an ayələrində olduğu kimi, bə'zi hədislərin də məzmun və mə'nasını dərk etmək həddən artıq ağırdır. Bunun üçün əziz oxuculara tövsiyə edirik ki, hədislərin şərhinə müraciət etmədən nəticəyə gəlməsinlər. Eləcə də hədislərin mənbələrini haşiyədə qeyd etməklə təhqiqatçıların bu mənbələrdən yeri gəldikdə istifadə edə bilməsi üçün şərait yaradılıbdır.

6. Əksər hədislərin həm şiə, həm də sünni mənbələrində qeyd olunmasına baxmayaraq, haşiyədə yalnız mühüm mənbələr göstərilibdir.

7. Təkrar olunan bə'zi hədislər tərcümədə gətirilməyibdir. Bunun müqabilində, natamam halda yazılmış Qur'an ayələri və hədislər məzmun baxımından əhəmiyyətinə görə, mənbələrə müraciət etməklə tam və kamil şəkildə qeyd olunublar. Həmçinin, bə'zi mövzularda mətləbin daha aydın düşünülməsi üçün mö'tərizə daxilində əlavə dəlil və izahların qeyd edilmişdir.

8. Qur'an ayələri və hədislərin tərcüməsi ilk dəfə yazıldığı səhifədə gətirilmiş, sonrakı səhifələrdə isə zərurət halında yalnız ərəbcələri göstərilmişdir.

9. İslam Peyğəmbəri və mə'sum İmamlar əleyhimussalamın ad və ləqəbləri çəkilərkən şəriətin göstərişinə əsasən, onlara dua etmək tövsiyə olunubdur. Ona görə də əziz Peyğəmbərin adından sonra «səlləllahu əleyhi və alihi», yə'ni «Allah o həzrətə və onun pak ailəsinə bizim salamımızı yetirsin» həmçinin, imamların adından sonra da əleyhissalam (tək halda), əleyhimussalam (cəm şəkildə) və əleyha salam (qadın cinsində) yazaraq onlara dua etməklə yanaşı, oxucuların savab əldə etmələri üçün şərait yaradılıbdır.

10. Ərəb adlarının Azərbaycan dilinə daxil olmasından sonra tələffüzünün cüzi dəyişməsinə bilərək peyğəmbərlər və imamların adları, onlara ehtiram əlaməti olaraq dəyişmədən qeydə alınıblar. Məsələn, həzrət Muhəmməd (səlləllahu əleyhi və alihi), imam Sadiq əleyhissalam, imam Kazim əleyhissalam və s.

11. «Üsuli-kafi», «Mən la yəhzuruhul-fəqih», «Biharul-ənvar» və bu kimi dinin hədis mənbələri xarakterli mühüm və mö'təbər kitabların fəsilələrini tərcümə

edərək bu kitabları tanıtdırmaqla yanaşı, oxucuları onların qiymətli mövzuları ilə də yaxından tanış etmək istəmişəm.

12. Azərbaycan ədəbiyyatında mövcud olan lakin müxtəlif cərəyanların təsiri altında işlədilməyib yaddan çıxarılan bəzi kəlmələrin mətnə sinonimləri ilə birlikdə işlədilməsi bir növ zəngin ədəbiyyatımızın əsasını qoruyub saxlamaq və gələcək nəsillərə olduğu kimi çatdırmaq məqsədi daşıyır. Məsələn, təşbih etmək-bənzətmək, ərz etmək-dəmək, tövsif-vəsf etmək, tövhid-təkallahlılıq, hifz etmək-qorumaq, biniyaz-ehtiyacsız, təharət-paklıq, həmrəh-birlikdə, hüccət-dəlil, məzhər-cilvə, məzahir-cilvələr, mütabiq-uyğun (müvafiq), peyrəvi-ardıcılıq (itaət), fəqət-yalnız, ləfz-kəlmə, səhih-düzgün, əsrar-sirlər, asiman-səma, mizan-(mə'nəvi) tərəzi, vəsilə-vasitə (cihaz), gəncinə-xəzinə (dəfinə), ibarə-ifadə (söz birləşməsi), miras-irs qalan mal, müzd-zəhmət haqqı, mübtəla-giriftar, nahiyə-sahə (yer), nəhy etmək-çəkəndirmək (qadağan etmək) və s.

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan alimləri və ziyalılarının xalqımızın mədəni-maarif inkişafında çox böyük rolu vardır. Lakin son zamanlar ədəbiyyatımızda olan bəzi sözlərin dilimizin əsas mənbəyi sayılan lüğət kitablarından çıxarılmasının mənasını dərk etmək çox çətindir!? Məsələn, Azərbaycan Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun qərarı ilə 1975-ci ildə çap olunan «Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti»ndə mövcud olan neçə-neçə sözlərin, həmin dilçilik institutunun 1999-cu ildə çap etdirdiyi 3 cildli «Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti» kitabında qeydə alınmaması milli mənafeyimizə uyğun olmadığı üçün xalqımızın böyük narahatlığına səbəb olur. Bu sözlərdən bəziləri aşağıdakılardan ibarətdir: Abi-bəqa, abi-kövsər, abi-rəvan, abi-həyat, abdest, alət, alətcayırma, bürhan, qisim-qisim, ehtimam, əza, jurnalist, irtifa, irtihal, kəşf-kəramət, gəncinə, mühəqqəq, müşkül-güşa, müşkülləşdirilmə, müşkülləşmə, müşkül-pəsənd, müşrik, müşriklik, təcvid, təcrid, təcəddüd, təcəlla, təcililik, tövqif, tövr, tövsif, tövhid, rəsul, nəhy, nəsnə, çıraqdan və s.

13. Bildiyiniz kimi, Azərbaycanda fars əlifbasından kiril əlifbasına keçdikdən sonra sözlərdə buraxılan səsləri əvəz etmək üçün hərflərin arasında vergül şəkilli «apostrof» işarəsi işlənirdi. Bu da ədəbiyyatımızda olan sözləri düzgün hecalayıb tələffüz etməyə kömək edirdi. Lakin rəsmi latın əlifbasına keçdikdən sonra bu məsələyə əhəmiyyət verilməmiş, «apostrof» işarəsi tamamilə dilimizdən götürülmüşdür. Nəticədə xalqın, xüsusən yeni nəslin danışdığı tərzə gözəçarpan dərəcədə dəyişməklə bərabər, bəzi sözlərin mənalılarında qarışıqlıq da yaranmışdır. Məsələn, ə`za (üzvlər)-əza (yas), ə`yan (əşraf)-əyan (aşkar), şə`n (şövkət)-şən (şad), nə`rə (qışqırıq)-nərə (balıq), mən` (qadağan)-mən (şəxs ə.), şə`r (şəriət)-şər (xəta), mə`dəni (mineral)-mədəni (mədəniyyətli), əla-ə`la, məmur-mə`mur, elan-e`lan, məna-mə`na, məzun-mə`zun, məzur-mə`zur, memar-me`mar, həmməna-həmmə`na, təcil-tə`cil və s. Eləcə də ərəb-fars sözlərini dilimizdə işlədərkən, oxunmayan səsləri əvəz etmək mümkün olmadığı üçün, bəzən onların mənasının tam şəkildə dəyişməsilə rastlaşırıq. Məs: «Rəsul-Hüseyn-Rə`sul-Hüseyn», «İbni Əyən-İbni Ə`yən», «Əməş-Ə`məş» və s. Beləliklə, sözlərdə «apostrof» işarəsini saxlamaqla oxucuların qeyd olunan çətinliklərdən uzaq olmalarına çalışmışam.

Bu məsələ ilə əlaqədar xatırladıram ki, qeyd olunan çətinliklər radio və televiziya dinləyicilərini daha çox narahat edir. Belə ki, bəzi müxbir və müsahibəçilər, birnəfəsə, sözlərin düzgün tələffüzünü əsla riayət etmədən, lakin xoşhəlliq və iftixarla danışaraq, çıxışları ilə xalqı faydalandırmaq deyil, yalnız özlərinin «məharətini» nümayiş etdirirlər. Burada radio və televiziya gecə-gündüz çalışan bacı-qardaşlara üz tutub deyirəm: «Gəlin, əcnəbilərin bizə qəbul etdirdikləri mədəniyyətə həddən ziyadə əlaqə göstərməklə özümüzü kiçildib əslimizi unutmayaq. Yaddan çıxarmayaq ki, ədəbiyyatımızda Nizamilər və Füzulilərə borcluyuq. Xalqımız da onların sözlərini öz tələffüzlərilə eşitdikdə xoşhal olur və bu sahədə çalışıb nailiyyət qazanmış neçə-neçə hörmətli incəsənət xadimlərinə razılıq bildirərək, onların məhəbbətini qəlblərində yaşadırlar. Həmçinin, xatırlayaq ki, əgər «bu gün» dünyanın kiçik xalqları yüksəliş və tərəqqilərini qərb ölkələrinə meyl edib yaxınlaşmaqda görürlərsə, mümkündür keçmişdə olduğu kimi «sabah» da bu tərəqqi və inkişaf üçün şərqdə daha çox şərait yaranmış olsun. Buna əsasən, xalqın tərəqqi və inkişafına dinin, ədəbiyyatın, dilin, əlifbanın, danışığın, geyimin və hətta milli əxlaqi meyarların dəyişib əvəz olması ilə nail olmaq heç də məntiqi deyildir. Deməli, mədəniyyətimizin zəngin meyarlarını gələcək nəsillər üçün olduğu kimi qoruyub saxlamaq hamımızın, xüsusən ziyalı təbəqələrin ən əsas məs'uliyət və vəzifələrindən olmalıdır.»

İmran Rəcəbov

Müəllifin tərcümeyi-halı

İslam dinində görkəmli elm sahiblərinin rolu və tutduqları mövqe böyük əhəmiyyət kəsb edərək, çox yüksək qiymətləndirilir. Məxsusən, mə'sumların hüzuruna yetişib onların elm xəzinələrindən bilavasitə faydalanmaq mümkün olmadığı zamanlarda, bu fədakar insanların yorulmaz fəaliyyətləri cəmiyyətin hidayət və inkişafı yolunda xalqa düzgün istiqamət verməklə daha mühüm əhəmiyyətə malik olmuşdur. Onlar yüksək mənəvi məqamlara nail olaraq, mə'sumlardan sonra xalqın ən gözəl ülgü və me'yarlarına çevrilmişlər.

Qarşınızdakı kitabın müəllifinin böyük islam alimlərindən biri olan Seyyid Abdullah Şübbərin tərcümeyi-halı barədə bir qədər mə'lumat verməklə, siz əziz oxucuları o görkəmli şəxsiyyətin həyatı ilə tanış edir, yaşayışınızda ondan ilham alaraq faydalanmağınızı arzulayıram.

Təvəllüdü və tə'lim-tərbiyəsi

Mərhum Seyyid Abdullah Şübbər 1188-ci hicri qəməri (1775-miladi) ilində, İraqın müqəddəs Nəcəfi-Əşrəf şəhərində dünyaya gəlmişdir. Sonra atası mərhum Əllamə Seyyid Məhəmməd Riza Şübbərlə birlikdə müqəddəs Kazimeyn şəhərinə köçmüşdür. O, «Ali-Şübbər» adı ilə tanınmış seyyid nəslindəndir. «Şübbər» ləqəbini on vasitə ilə həzrət imam Zeynəl-Abidin əleyhissələmə yetişən ulu babası Həsən ibni Məhəmməd daşımışdır.¹

Bildiyimiz kimi, təlim-tərbiyə hər bir uşağın mə'nəvi tərəqqi və inkişafında böyük tə'sirə malik olaraq, mühüm rol oynayır. Lakin ən ali insanlıq məqamına yetişmək üçün ilk növbədə fitri istedadın olması gərəkdir. Yalnız bu zaman insanın kamilliyə yetişməsində təlim-tərbiyəni əsas ünsür kimi qeyd etmək olar.

Mərhum Seyyid Abdullah Şübbər ilahi övliyalar nəslindən olmaqla yanaşı, mə'nəvi təkamül yolunda mühüm tə'sirə malik olan mə'sumların hidayətindən də bəhrələnmişdir. O, özünün yüksək fitri istedadı sayəsində görkəmli dini şəxsiyyətlərin diqqətini cəlb edərək onlardan aldığı təlim-tərbiyə nəticəsində iftixar ediləsi yüksək məqamlara yetişmişdir.

Elmi məqamı

Seyyid Abdullah Şübbər kiçik yaşlarından e'tibarən uzun müddət atasının yanında təhsil almağa məşğul olmuş, elə həmin dövrdən mərhum Seyyid Möhsin Ə'rəcindən də dərs almışdır. Mərhum Şeyx Cə'fər Nəcəfi Kaşiful-Ğita, mərhum Şeyx Əhməd Ehsan, və mərhum Şeyx Əsədullah Tustərinin icazəsi ilə ictihad dərəcəsinə nail olmuşdur. Seyyid Həsən Şübbər, Seyyid Əli Amili, Seyyid Məhəmməd Əli Ə'rəci, Məhəmməd Cə'fər Dicili, Məhəmməd Əli Təbrizi, Əhməd Bəlaği, Seyyid Haşim Ə'rəci, Mahmud Xoi, Seyyid Məhəmməd Qətifi, Əbdun-Nəbiy Kazimi, Hüseyin ibni Əli Məhfuz və s. kimi görkəmli şəxsiyyətlər isə mərhum Seyyidin dərslərindən istifadə edərək yüksək elmi məqamlara nail olmuşlar.²

¹ «Təfsiru Qur'ani-Kərim», səh. 5

² «Təbəqatul-füqəha», 13-cü cild, səh. 371.

Əsərləri

Seyyid Abdullah Şübbər şəriət elmlərinə dərinlən yiyələndikdən sonra müxtəlif elm sahələrində yetmişə yaxın kitab yazmışdır. Belə ki, onların əksəriyyəti 1 və ya 2 cildli, bəziləri isə 6, 8 və 20 cildli kitablardır. Onun yazdığı kitablardan nəzəri daha çox cəlb edir: Birincisi, kəmiyyət və həcmdir. Belə ki, əgər o mərhumun əsərləri müasir üsulla çap edilərsə, onların sayı bir neçə yüz cildə çatmış olar. İkinci cəhət isə, kitablarda müxtəlif elm və mövzularda, o cümlədən təfsir, fiqh, hədis, lüğət, əxlaq, üsul, kəlam və s. yazılmasıdır.¹

Seyyidin əlli dörd illik ömrünün bəhrəsi olan bu kitablara tanış olarkən insan təəccüb və heyranlığı gizlədə bilmir və istər-istəməz fikrindən belə bir sual keçir: «Bütün bu elmi və dəqiq əsərlər qısa bir həyatın məhsuludurmu?»

Mərhum Mühəddis Nuri «Darus-Səlam» kitabında bu sualı Seyyidin dili ilə belə cavablandırır:

«Yazdığım kitablarda sayının çoxluğu həzrət imam Musa ibni Cəfər əleyhissəlamın lütfü və məhəbbəti sayəsindədir. Belə ki, bir gecə o həzrət rüyada gördüm; mənə bir qələm verərək «bununla yaz»-deyə buyurdu. Elə həmin vaxtdan bu kitablara yazmaq müvəffəqiyyətinə nail oldum. Yazdığım kitablarda hamısı da o qələmin bərəkəti hesabına yaranmışdır.»²

Müəllifin Qur`ani-Məcidə yazdığı təfsir kitabının müqəddiməsində altmış üç kitabın adı qeyd olunmuşdur. Oxucuların bu qiymətli elmi mənbələrlə tanış olması ümidi ilə, burada onların bəzilərini qeyd edirik:

- 1-«Təfsirul-Qur`anil-Kərim».
- 2-«Həqqul-yəqin».
- 3-«Əl-Ənvarul-lamiə» (fi şərhi-Ziyarətil-Camiə.)
- 4-«Məsabihul-ənvar» (fi həlli müşkilatil-əxbar.)
- 5-«Əhsənüt-təqvim».
- 6-«Əl-Bəlağul-Mubin».
- 7-«Səfvətut-təfasir».
- 8-«Şərhu Nəhcil-bəlağ».
- 9-«Zinətul-mö`minin və əxlaqul-müttəqin».
- 10-«Əcaibul-əxbar və nəvadirul-asar».
- 11-«Nəhcül-arifin» (fi-əxlaq.)
- 12-«Zəriətun-nəcat» (fi tə`qibis-saləh.)
- 13-«Elmul-yəqin» (fi təriqətil-qudəma.)
- 14-«Səfinətun-nəcat».
- 15-«Tuhfətuz-zairin».
- 16-«Ənisuz-zakirin».
- 17-«Rəvzətul-abidin».
- 18-«Qisəsul-ənbiya».

¹ «Kitabul-əxlaq» (tərcüməsi), səh. 20.

² «Əl-Kuna vəl-əlqab», 2-ci cild, səh. 345, «Darus-səlam» kitabından.

19-«Təsliyətul-fuad» (fil-məvti vəl-məad.)

20-«Mənhəcus-salikin» (fi elmil-əxlaq.)

21-«Kəşful-hüccəh» (fi şərhi xutbətiz-Zəhra əleyhəssəlam.)

22-«Zubdətud-dəlil».

23-«Tibbul-əimmə əleyhimussəlam».

24-«Əl-burhanul-mubin» (fi fəthi əbvabi ulumil-əimmətil-mə`sumin əleyhimussəlam.)

25-«Əd-Durrul-mənzum» (fi muşkilatil-ulum.)¹

Vəfatı

Dərin biliyə malik olan bütün həyatı boyu elmi düşüncələrini yorulmadan «sehrli qələmi» vasitəsi ilə kağız üzərinə həkk edərək oxucuların qəlbinə nur bəxş edən bu böyük alim 1242-ci hicri qəməri (1828-miladi) ilinin rəcəb ayında vəfat etmişdir. Onun vəfatı bərəkətli elmi fəaliyyətlərinə son qoyaraq müsəlman ümmətini dərin hüzn və kədərə qərq etdi. Müsəlmanlar qəm-qüssə içində Seyyidin təntənəli dəfn mərasimində iştirak edərək, onun pak cənazəsini Kazimeyn şəhərində yeddinci və doqquzuncu imamların ziyarətgahındakı otaqlardan birində, mərhum atasının qəbrinin kənarında dəfn etdilər. Xatirəsi əziz və ruhu şad olsun!²

¹ «Təfsiru Qur'anil-Kərim», səh. 8.

² «Kitabul-əxlaq» (tərcümə), səh. 22.

Müəllifin müqəddiməsi

İlahi nəmətlərə görə, Allaha həmd və səna olsun ki, mədh və tərifin özü də Onun nəmətlərindəndir. İlahi bəxşislərə görə, Allaha şükürlər olsun ki, şükür etməyin özü də Onun bəxşislərindəndir. Salam olsun peyğəmbərlərin sonuncusu və ilahi şəxsiyyətlərin qabaqcılı həzrət Muhəmməd (səlləllahu əleyhi və alihi)-ə və o həzrətin ən gözəl əmanətdarları və canişinləri olan pak Əhli-beytinə!

Amma, ən günahkar və (Allah mərhəmətinə) möhtac bəndə olan Abdullah ibni Məhəmməd Riza Hüseyni (Allah onlara dünya və axirət yaxşılıqlarını nəsib etsin!), hər cəhətdən bihiyaz Pərvərdigarın dərğahına üz tutaraq, belə deyir:

Bəsirət sahibləri, təhqiçilər, ziyalılar, sağlam və saf düşüncə sahibləri üçün heç də gizli deyildir ki, ziyarətnamələr arasında «Camieyi-kəbirə» ziyarətnaməsi məqam və əhəmiyyət baxımından ən üstün və mühüm mövqələrdən birini tutur. Kəlmə və cümlələrinin **fəsaḥəti**¹, ifadə və mə'nalarının **bəlağəti**² bunu bildirir ki, bu ziyarət vəhy və ilham mənbələri olan zülal bulağından qaynaqlanıb sadir olmuş, ismət, elm, dini şərəf və namuslara sahib olan böyük şəxsiyyətlərin dilindən xaric olmuşdur.³

Beləliklə, bu ziyarət məxluq kəlamından yüksək, Xaliq kəlamından isə aşağıda qərar taparaq Allah cümlələrinin məzhəri olan mə'sum imamların sirlərini öyrənmək və dinin əsaslarını tanımaq üçün mühüm bürhan və dəlillərə şamildir. Həmçinin, «Camie» ziyarətnaməsi xoş mənzərəli, ətirli, tərəvətli və yam-yaşıl mə'nəvi bağlara malik olaraq, mərifət və hikmət tumurcuqları ilə gül açmış, ismətli Əhli-beyt əleyhimussalamın əsrarəngiz meyvələri ilə bəzənmişdir.

Ziyarətnamənin əsas və ümdə hissəsi «Ulil-əmr»⁴ hüquqlarını tanıtmaqla, xalqın onların əmrlərinə itaət və hökmlərinə əməl etmələrinin vacibliyinin bəyan olunmasına həsr edilibdir. Həmçinin, burada «Zəvil-qurba» və «Əhli-Zikr»⁵

¹ Sözlərin və cümlələrin səlis, gözəl və məntiqi ifadə edilib hər növ zəiflikdən və bir-biri ilə uyğunsuzluqdan uzaq olması. «Fərhəng Muin.»

² Fikrin natiqliklə gözəl, düzgün, aydın, inandırıcı və şəraitin tələbatına uyğun bəyan edilməsi. «Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti.»

³ Mərhum Əllamə Məclisi bu ziyarətnamə barəsində deyir: «Bu ziyarət sənəd cəhətindən ziyarətlərin ən e'tibarlısı, mə'nə cəhətindən ən bəlağətli və əzəmət cəhətindən ən yüksəyidir...» «Biharul-əнвар, 99-cu cild, «Məzar» kitabı, cəh. 144, hədis 4.»

⁴ Ulil-əmr, yəni əmr və hökm (imamət və xilafət mə'suliyətlərinin) sahibləri. Burada məqsəd həzrət Peyğəmbər (səlləllahu əleyhi və alihi)-in həqiqi canişinləri və mə'sum imamlar əleyhimussalamdır. Allah-taalə Peyğəmbərin əmr sahibləri olan haqq canişinlərinə itaət etməyi bütün müsəlmanlara vacib edərək, buyurur:

«أَطِيعُوا اللَّهَ وَأَطِيعُوا الرَّسُولَ وَأُولِي الْأَمْرِ مِنْكُمْ» *«Ey iman əhli! Allaha, peyğəmbərə və özünüzdən olan hökm və əmr sahiblərinə itaət edin!»*. «Nisa» surəsi, ayə 59. («Ulil-əmr» ifadəsi 5-ci və 6-cı fəsillərdə daha geniş izah ediləcəkdir.)

⁵ Allah Qur'anda buyurur: «قُلْ لَا أَسْأَلُكُمْ عَلَيْهِ أَجْرًا إِلَّا الْمَوَدَّةَ فِي الْقُرْبَىٰ» *«Ey Peyğəmbər! (ümmətə) De ki, mən sizdən risalət və peyğəmbərliyə qarşısında ən yaxın qohumlarıma (Əhli-beytimə) məhəbbətinizdən başqa heç bir şey istəmirəm»*, «Şura» surəsi, ayə 23. «القرى» «Əl-qurba», yəni Peyğəmbərin Əhli-beyti.

hüquqları da bəyan olunubdur. Belə ki, Allah xalqı onlara məhəbbət göstərək, dünya və axirət məsələlərini yalnız onlardan öyrənmələrini islam ümmətinə əmr edibdir.

Bu ziyarətnamədə eyni zamanda, Qur'an ayələrinə, Peyğəmbər hədislərinə, ilahi sirlərə, qeyb elmlərinə, həqiqi kəşf-kəramətə və Pərvərdigarın mütləq hakimiyyəti ilə əlaqədar mövzulara da işarə edilibdir.

İndiyə qədər «Camieyi-kəbirə» ziyarətnaməsinin dərin mə'naları üzərindən niqabı götürüb məzmununu kifayət qədər aydınlaşdırabilən yalnız iki şərh və təfsirlə qarşılaşmışam. Onlardan biri Əllamə Məhəmməd Təqi Məclisinin «Şərhi-fəqih»,¹ digəri isə Əllamə Məhəmməd Baqir Məclisinin «Biharul-ənvar»² kitablarındadır.

«Camie» ziyarətnaməsinə şərh yazmaq çoxdankı arzularımdan biri idi. Lakin bu zəminədə elmimin az və mə'lumatımın zəif olması, bu çətin işə başlamama mane olurdu. Başa düşürdüm ki, bu ziyarətin məfhumunu dərk edib onun üzərində təhqiq və araşdırmalar aparmaq, mənim kimi elmə dəqiq və kifayət qədər mə'lumatı olmayan şəxslər üçün çox müşkül və yorucudur. Fikir iğtişaşı və pərişanlıqla bərabər, aqlım belə hökm edirdi: «Bir işi tam surətdə əmələ gətirməyin çətinliyi, o işi mümkün olan qədər yerinə yetirməkdən saxlamamalıdır.» Elə bu hökmə əsaslanaraq, bütün iradə və bacarığımı ziyarətin şərhinə təmərküzləşdirdim. Mə'sumların kəlamlarının bir-birini təfsir edib aydınlıq gətirməsini nəzərə alaraq, müşkül mə'naların həlli və izahı üçün qiymətli hədisləri də bu ziyarətnamənin şərhinə əlavə etdim.

Böyük Allahdan istəyirik ki, hidayət, paklıq və haqq yolunda bizə müqavimət və müvəffəqiyyət nəsib etsin. Çünki O, Öz bəndələrinə yaxın, sevimli və əziz Yaradandır.

Seyyid Abdullah Şübbər

Həmçinin, buyurur: " فَاسْأَلُوا أَهْلَ الذِّكْرِ إِنْ كُنْتُمْ لَا تَعْلَمُونَ "... (Ey Peyğəmbər, öz ümmətinə de!) Əgər bilmirsinizsə (yaxud şəkk edirsinizsə), «Əhli-Zikr»dən soruşun». «Nəhl» surəsi, ayə 43; «Ənbiya» surəsi, ayə 7. " أَهْلَ الذِّكْرِ " «Əhləz-Zikr» ifadəsinin hədislərdə mə'sum imamlara aid olunması, eləcə də ayənin müfəssəl şərhini 5-ci fəsilə bəyan olunacaqdır.

¹ «Rövzətul-muttaqin fi şərhi-fəqih». 5-ci cild, səh. 450.

² «Biharul-ənvar», 102-ci cild, 8-ci fəsil, səh. 127.